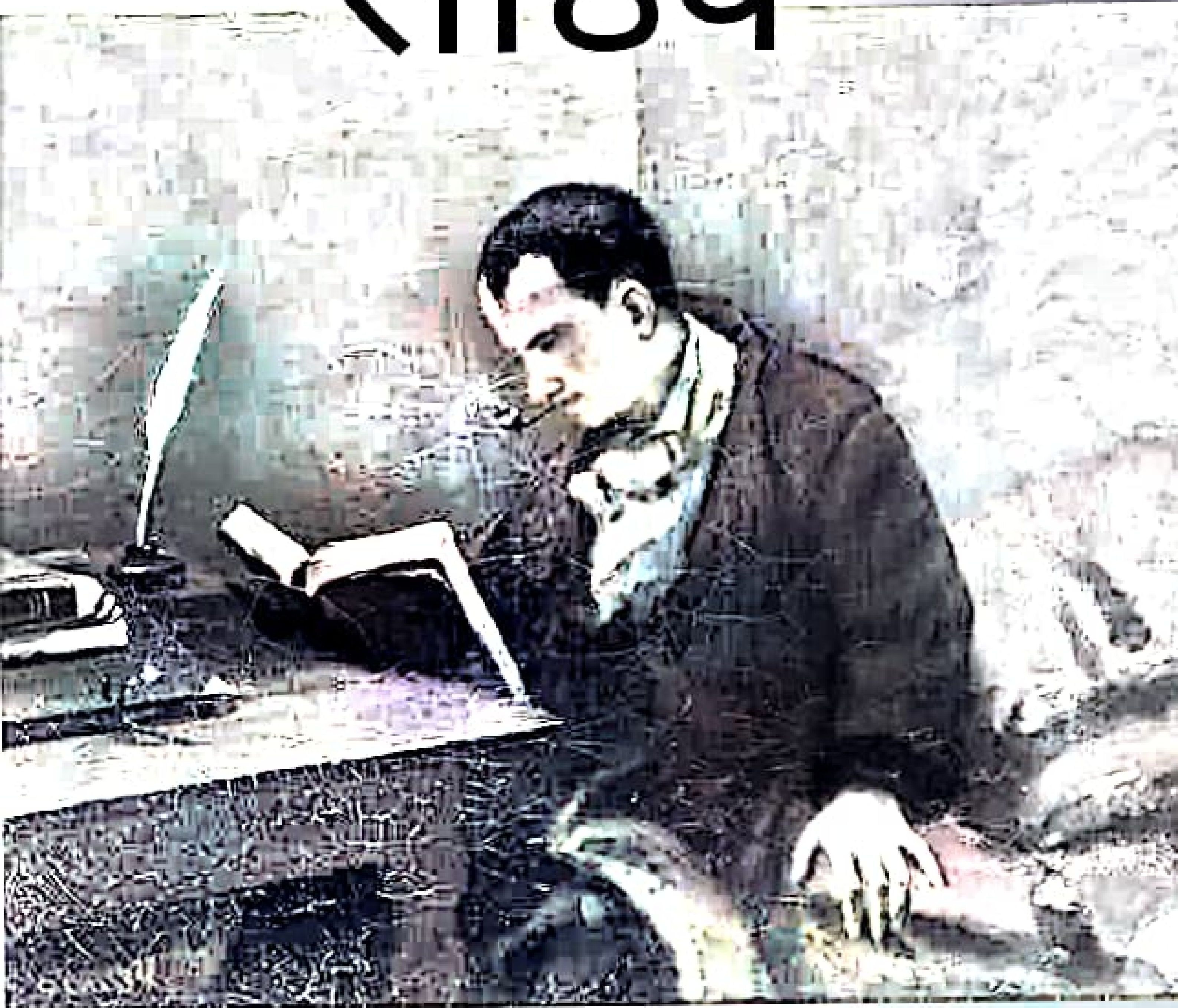
सौष्ठव

6जुलै -21 जुलै 1999
सौष्ठव अंक बारावा

संपादक
श्रीधर तिळवे

सौष्ठव

संपादक : श्रीधर तिळवे

सहाय्यक संपादक : मंगेश बनसोड

या पुरवणीतील साहित्य

महान मॉडर्न कवी (२) - बॉदलेअर

युरोपमध्ये गोएथे, शेली, ह्युगो, बायरन ह्यांनी निर्माण केलेल्या रोमॅन्टिक परंपरेला छेद देणारा मॉडर्न कवी होता बॉदलेअर. (सदानंद रेगे व दिलीप चित्रे ह्यांनी त्याच्या काही कविता अनुवादित केल्यात.) ज्यावेळेला भारतात मीरपासून गालीबपर्यंत एक सुंदर रोमॅन्टिक परंपरा सळसळत होती त्याचवेळी शेली, ह्युगो, बायरन लिहीत होते. ही उर्दू रोमॅन्टिक परंपरा युरोपियन परंपरेपेक्षा कोणत्याही अर्थाने कमी नव्हती. मराठीतील पहिला आधुनिक कवी होता आपला तुकाराम. दुर्दैवाने तोच नंतर शेवटचा ठरावा असे वातावरण झाले. म्हणजे जिला आधुनिक कविता म्हणता येईल तिची सुरवात युरोपआधीच भारतात झाली (कबीर, तुकाराम वगैरे). मात्र ह्या आधुनिकतेचे तोंड मोक्षाकडे असल्याने आणि विज्ञानाशी तिला कसलेही देणे-घेणे नसल्याने ही आधुनिकता एकांगी झाली. बॉदलेअर मात्र असा एकांगी झाला नाही. ह्यानेच एका कवितेत म्हटल्याप्रमाणे तो रोमान्स, सायन्स, स्टोरी, रोमची अॅश आणि ग्रीकांची डस्ट ह्यांच्या मिश्रणाने बनला होता. शेली, ह्युगो, बायरन हे स्वत:ला हिरो समजत होते आणि त्यांचे हे हिरोपण समाजाला हर्किल्यूस किंवा प्रॉमिथ्युअसप्रमाणे अंतिमत: भल्याचे ठरणार होते. ते प्रेषित होते, राजकीय शहापण असलेले नेते होते (केशवसुतांच्या भाषेत नवे शूर शिपाई). त्यांचे बाह्यजीवन संदिग्ध असले तरी आतून ते एकसंध व स्वत:वर विश्वास असलेले होते. ह्या एकसंधतेला व आत्मविश्वासाला पहिला छेद दिला तो १८५७ साली बॉदलेअरच्या Les Fleurs da Mal ह्या प्रसिद्ध झालेल्या संग्रहाने. आतापर्यंतचे साहित्य आत्माविष्कार करायला तयार नव्हते. सुपरनॅचरल धुक्यात आणि भुतात ते हरवून गेले होते. (भारतातही शृंगार व्यक्त करायचा तर राधा कृष्णाला पुढे करायचे सुरूच होते). दंतकथातील, भूतकालीन साहित्यातील पात्रे वापरणे सुरूच होते. बॉदलेअरच्या कवितेत दस्तुरखुद्द स्वत: बॉदलेअर प्रकटला (जसा तुकारामाच्या कवितेत स्वत: तुकाराम). हा बॉदलेअरही एकसंध नव्हता तर दुभंगलेला होता. स्वत:च्या जखमा स्वत:ची डेस्टीनी (तीही इवील) स्वत:चे अंर्तविरोध ह्यांना पेलत बॉदलेअर चालला होता. जतन कर तुझी स्वप्ने, मूर्खाजवळ शहाण्यांपेक्षा अधिक सुंदर स्वप्ने असतात असे त्याने एका कवितेत म्हटले आहे. लाईफ इज अ टेल टोल्ड बाय अॅन इडियट ह्या शेक्सपियरच्या वचनाचा हा आधुनिक अवतार होता. स्वत:च्या निरागस बालपणाकडे वळण्याची आधुनिक कवीची सवय बॉदलेअरपासूनच सुरू होते. (तुकाराम असा का वळला नाही असा प्रश्न आपण विचारू शकतो). अज्ञाताच्या समुद्रात चालेलेल्या आयुष्ययात्रेची स्पंदने त्याच्या कवितेत वारंवार ऐकू येतात. दुभंगलेले मन, राजकीय भ्रमनिरास, बदललेली कारागिरी व कलाकौशल्ये, एका इंद्रियनिष्ठ संवेदनेचा दुसऱ्या इंद्रियनिष्ठ संवेदनेत गुंफलेला गोफ (उदा. मी डोळे चाखतो ह्यात डोळ्याला जिभेची संवेदना चिटकवली आहे). ही सर्व आधुनिक कवीची वैशिष्ट्ये बॉदलेअरमध्ये सूक्ष्म रूपात आढळतात. हे करताना बॉदलेअरने पारंपरिक भाषेची वा वृत्तांची मोडतोड केली नाही. (जसे मर्ढेकरांनी भाषेची मोडतोड केली पण पादाकुलकाचा, अभंगाचा वापर केला). ती मोडतोड न करताच त्याने आधुनिकता प्रकट केली. जणू हे काम करण्यासाठी परंपरा नसलेल्या देशाची त्या देशात जन्मण्याची गरज होती. ही गरज व्हॉल्ट व्हिटमनने पुरी केली. व्हिटमन आणि बॉदलेअर ह्या दोघांच्या संयुक्त प्रकाशातच सर्व पाश्चात्य कवी नंतर वाटचाल करू लागले.

श्रीधर तिळवे

भारतीय शिक्षण व्यवस्था आणि मराठी माध्यमाचा प्रश्न (भाग ७)

श्रीधर तिळवे

आपले शिक्षण कसे असावे हे पाहिल्यानंतर ापणाला ह्या शिक्षणात भाषेचा रोल काय असावा ते पाहता येईल. क्षण देताना फक्त भाषेचा वापर करणे थांबवून चित्रपट, टीव्ही चा वापर करावा हे आपण पाहिले. मात्र तरीही शिक्षणाचे मुख्य ध्यम सध्यातरी भाषाच राहील असे दिसते. प्रथम भाषेचा ज्ञानशाखेच्या पातळीवर विचार करू.

विज्ञानाच्या शिक्षणाचा मुख्य कणा हा वैज्ञानिक विचार हे. कुठलाही वैज्ञानिक हा तेव्हा चांगला वैज्ञानिक होऊ शकेल व्हा एखाद्या समस्येबाबत तो स्वत: विचार करू शकेल. विचार ही व्यत: भाषिक कृती आहे. विज्ञान हे अर्थनिर्णयनला जास्त धान्य देते आणि ही अर्थनिर्णयन करण्याची क्षमता कमावणे णजेच भाषा शिकणे होय. कोणतेही मूल जेव्हा भाषा शिकते तेव्हा केवळ पोकळ स्वर किंवा व्यंजन किंवा व्याकरण शिकत नसते, तर पूर्ण मानवी जीवनाची; अर्थनिर्णयनाची प्रक्रियाच आत्मसात करत सते. म्हणजेच ज्याला आपण वैज्ञानिक विचार म्हणत असतो, ाची मूळ बीजे, मूळ पाया मुलाच्या भाषिक शिक्षणातच घातला तो. याचाच अर्थ मुलाची वैचारिक क्षमता ते लहानपणी जी भाषा त्मसात करते त्याच भाषेत सर्वाधिक प्रगट होते. किंबहुना स्वतंत्र ार करण्याची त्याची क्षमता सर्वाधिक त्याच्या मातृभाषेतच न येते हे एक अत्यंत उघडे-नागडे सत्य आहे. शिक्षण म्हणजे ी शिकायचे ते शिकणे असेल तर भाषा हेच मानवाला मिळालेले त्याचे शिक्षण होय. ध्वनिभाषा, सौष्ठवभाषा व अर्थभाषा या ही भाषा मानव लहानपणीच शिकतो आणि आयुष्यभर शिकत तो. त्यामुळे आपणाला जर खरोखरच अस्सल वैज्ञानिक तयार ायचे असतील, अस्सल तंत्रज्ञ, डॉक्टर निर्माण करायचे असतील त्यांची वैचारिक क्षमता ते ज्या भाषेत वाढले त्या भाषेत त्यांना कवूनच वृद्धिंगत करायला हवी. याचा अर्थ प्राथमिक व माध्यमिक ांत सर्व शिक्षण हे मातृभाषेतूनच झाले पाहिजे. आज इंग्रजी यमात जी धडाधडा मुले टाकली जात आहेत त्यांना जरा हे रडून सांगणे आवश्यक आहे की, जगातले सर्वच वैज्ञानिक च्या त्यांच्या मातृभाषेतूनच विचार करतात. तुम्ही जेव्हा तुमची मुले इंग्रजी माध्यमात टाकता तेव्हा तुम्ही त्यांच्यातील अस्सल वैज्ञानिक नष्ट करता. तुमची मुले इंग्रजी माध्यमात शिकून फारतर अमेरिकन वैज्ञानिक कारकून होतील. भविष्यात तेही शक्य नाही. कारण इंग्रजी माध्यमात शिकणाऱ्यांची संख्या प्रचंड वाढते आहे. ह्यातील फार थोडेजण अमेरिकेत जातील. मुळातच आज अमेरिकेत आशियाई लोकांमुळे बेकारी वाढते आहे. त्याबद्दल तिथल्या तरुणांच्यात असंतोष वाढतो आहे. आज अनेकदा आशियाई लोकांवर तिथे बिनधास्त हल्ले होतायत. हे प्रमाण वाढत जाऊन तिथल्या लोकांनी बंदीची मागणी घातली तर आश्चर्य वाटावयास नको. जपानच्या मालाला बंदी आणण्याचे घाटत आहेच. हळूहळू माणसांनाही होईल. त्यामुळे फार जणांना भविष्यात तिकडे वाव नाही. उरलेले लोक इथे कारकून होतील; कारण साहेब होण्यासाठी जी वैचारिक क्षमता लागते ती इंग्रजी माध्यमातून मिळणे शक्य नाही. आज ज्यांच्या ताब्यात धंदा आहे ते सर्व लोक त्यांच्या त्यांच्या मातृभाषेतच शिकलेत. टाटांची मातृभाषा विदेशी आहे म्हणून ते त्या भाषेत व्यवहार करतात. तुमची मातृभाषा मराठी असेल तर तुम्ही त्यातच शिक्षण घ्यावे ह उत्तम. शालेय पातळीवर वैचारिक क्षमता तयार करणे हेच मुख्य कार्य असल्याने मातृभाषेत शिक्षण हेच महत्त्वाचे आहे.

महाविद्यालयीन पातळीवर मात्र शिक्षणाचा उद्देश बदलतो. इथे वैचारिक क्षमता तयार होऊनच विद्यार्थी आलेत हे गृहीत धरावे लागते. इथे उद्देश ह्या क्षमता वाढवणे हा असतो. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावण्याचा निश्चय असतो. प्रश्न असा आहे की, इथे शिक्षणाचे माध्यम काय असावे? विज्ञान हे मुळातच आंतरराष्ट्रीय असल्याने त्याला देशी भाषेच्या मर्यादा नसतात किंवा देशी संस्कृतीच्याही मर्यादा नसतात. जगातील सर्व विज्ञान आज वेगवेगळ्या भाषांत उपलब्ध आहे. विज्ञानाबाबत मराठी भाषेत मात्र काहीही उपलब्ध नाही. मराठी भाषेत वैज्ञानिक ज्ञान उपलब्ध नसताना आपण काय करू शकतो?

एकतर आपणाला जगातील सर्व विज्ञान मराठीत अनुवादित करावे लागेल किंवा ह्या सर्व भाषा शिकाव्या लागतील किंवा इंग्रजी ही वैज्ञानिक लिंग्वाफ्रँका म्हणून स्विकारावी लागेल. ह्या तिन्ही पर्यायांचा आपण विचार करू.

आज ह्या घडीला जगात दरवर्षी किमान पाच लाख ग्रंथ प्रकाशित होतात. त्यातील विज्ञानाशी संबंधित चाळीस हजार असतात. ह्या चाळीस हजारांपैकी केवळ एक हजार ग्रंथ मूल्यवान मानले तरी दर वर्षाला एक हजार ग्रंथ अनुवादित करण्यासाठी लागणारे अनुवादक आपल्याकडे आहेत का? हे सर्व ग्रंथ वेगवेगळ्या चाळीस भाषांत प्रकट होतात. ह्या चाळीस भाषा शिकवण्याची केंद्रे आपल्याकडे उपलब्ध होऊ शकतात का? ह्या प्रश्नांचे ठाम उत्तर नाही असे आहे. दर वर्षाचे जाऊ द्या. गेल्या पाचशे वर्षातले महत्त्वाचे वैज्ञानिक ग्रंथ व पेपर आम्ही अनुवादित केलेले नाहीत. तेव्हा दरवर्षी हे ग्रंथ अनुवादित होतील वगैरे स्वप्ने आपण पाहू नयेत. तेवढे अनुवादक उपलब्ध नाहीत. भविष्यात ते होतील असे वाटत नाही. ह्याबाबतीत अनेकदा युक्तिवाद केला जातो की, तुम्हाला जर समजा इस्त्रायलमधले शेतीचे प्रयोग समजायचे असतील तर त्या भाषेतून ती पुस्तके अनुवादित करा. पण प्रश्न असा आहे की, त्यासाठी हिब्रू शिकणार कोण? जगातील सर्वच भाषांतले विज्ञान इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, जपानी भाषेत अनुवादित होत असते. चाळीस भाषांची सर्वत्र केंद्रे उघडणे शक्य नसल्याने आपणाला ह्यातील एखादी भाषा शिकणे अटळ आहे आणि ह्या पाचही भाषांचा विचार करताना इंग्रजीच त्यातल्या त्यात अधिक योग्य वाटते. आणि जगानेही तिचा स्वीकार करायला प्रारंभ केलाय असे दिसते. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट हे एखाद्याने अनुवादित केले तरी छापणार कोण? ह्या पुस्तकांचा खप किती होणार? ज्या भाषेत वॉर ॲण्ड पीसचे भाषांतर संपूर्ण करूनही कागदाचा आणि खर्चाचा विचार करून संक्षिप्त आवृत्ती काढावी लागते तिथे हे अनुवादित ग्रंथ कुणी छापून प्रसिद्ध करतील ह्यावर विश्वास ठेवण्यात अर्थ नाही. आर्थिकदृष्ट्या एवढा कागद आयात करणे आपणाला शक्य नाही आणि हा अर्थव्यवहार प्रकाशकांना आणि शासनाला दोघांनाही परवडणारा नसल्याने ह्याबाबत कुणी उत्साह दाखवणे शक्य नाही. जी गोष्ट अनुवादकांबाबत आहे तीच वाचकांबाबत आहे. प्रत्येक वाचकाने किती भाषा शिकायच्या ह्याला मर्यादा असतात. इस्त्रायलमधले प्रयोग कळावेत म्हणून आपला शेतकरी हिब्रू शिकेल हा विचार युरोपियन आहे. तेव्हा तो किती भाषा शिकेल आणि त्याने कोणती भाषा शिकावी? जिथे फ्रेंच, जर्मन शिकतानाही त्या इंग्रजी माध्यमात शिकाव्या लागतात तिथे इंग्रजी कशी टाळता येईल? तेव्हा सर्वसामान्य माणूस काही भाषा शिकायला जन्मलेला नाही, त्याला व्यवहार पहायचा असतो, त्या दृष्टीनेही आपल्या भारतीय माणसाने इंग्रजी भाषाच विदेशी भाषा म्हणून शिकावी असे वाटते. कारण त्याशिवाय पर्याय नाही. आज जपान, रशिया वगैरे देशांनीही जगात होऊ घातलेला हा बदल स्वीकारायला सुरुवात केलीये. आपणही इंग्रजी ही ग्लोबल लिंग्वाफ्रँका आहे हे सत्य शांतपणे स्वीकारावे हे उत्तम.

भाषेबाबतचा दुसरा मुद्दा आहे ज्ञानाच्या वेगाचा. मी मागेच सांगितले की गेल्या पन्नास वर्षात जे ज्ञान प्राप्त झाले त्याच्या दुप्पट ज्ञान ह्या पाच वर्षात मिळते आहे. ज्ञानाच्या ह्या अफाट वेगाला तुम्ही कसे पुरे पडणार आहात? तुमच्या पुस्तकाचा अनुवाद होऊन ते प्रकाशित होईपर्यंत जग त्या क्षेत्राबाबत आणखी पुढे गेलेले असते. त्यामुळे हे अनुवाद आणि त्यातील ज्ञान हे जुनाटच ठरतात. ही वस्तूस्थिती लक्षात घेतली म्हणजे भारतात व महाराष्ट्रात इंग्रजीशिवाय पर्याय नाही हे स्पष्ट होईल. समकालीन विज्ञानाशी ज्यांना संवाद ठेवायचा आहे त्यांना इंग्रजी अपरिहार्य आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून विज्ञान शाखेत महाविद्यालयीन पातळीवर इंग्रजी अपरिहार्य आहे हे सहज समजून येईल. त्यामुळे महाविद्यालयीन पातळीवर विज्ञान शाखेबाबत इंग्रजी माध्यम अपरिहार्य आहे, ही वस्तुस्थिती लक्षात घेतली म्हणजे शालेय जीवनात इंग्रजीची तयारी करून घेणे अपरिहार्य आहे हे सहज लक्षात येईल.

आज भारतात इंग्रजी माध्यमातील शाळांचा जो प्रश्न आहे तो खरोखरच माध्यमाचा आहे की व्यवस्थेचा? माझ्या मते हा प्रश्न व्यवस्थेचा आहे. आज भारतात इंग्रजी माध्यमात मुलांना पाठवण्याची जी कारणे आहेत ती पुढीलप्रमाणे :

१) सर्वात महत्त्वाचे कारण मराठी शाळांचे अपयश. आज मराठी शाळेत इंग्रजी शिकवले जाते हे वाक्य विनोदी आहे. आपल्या मराठी शाळा मुलांना इंग्रजी शिकवण्यात पूर्णपणे अपयशी ठरल्या. पाच पाच वर्षे अभ्यास करून जर मुलाला धड एक इंग्रजी वाक्य बोलता येत तसेल तर आईबापांनी मराठी शाळांवर कसा विश्वास ठेवायचा? वैज्ञानिक क्षेत्रात इंग्रजी अपरिहार्य आहे हे कळलेला वर्ग आज निमूटपणे आपल्या पाल्यांना इंग्रजी माध्यमात पाठवतो आहे. हे चित्र जर बदलायचे असेल तर आपणाला मराठी शाळांतील इंग्रजी शिक्षणाचा दर्जा सुधारावा लागेल. ज्या दिवशी मराठी शाळेतील दहावी शिकून बाहेर आलेला विद्यार्थी हा इंग्रजी शाळेतील दहावी शिकून आलेल्या विद्यार्थ्याशी तितक्याच आत्मविश्वासाने बोलायला लागेल त्या दिवशी ह्या देशातून इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा आपोआप गायब होतील; पण आपण मुळात सुधारणा करण्याऐवजी भलत्याच ठिकाणी लक्ष केंद्रित करत आहोत. प्रथम आपणाला त्यासाठी खालील सुधारणा करायला हव्यात.

(अ) भाषा ही प्रथम बोलायला शिकायची असते हे लक्षात घेऊन रोमन लिपीच्या एबीसीडीपासून सुरुवात करण्याऐवजी संभाषणात्मक इंग्रजी शिकवायला सुरुवात करावी. ही सुरुवात इयत्ता तिसरीपासून करावी. तिसरी, चौथी दोन वर्षात छापील इंग्रजी पुस्तक पोरांना उघडायला लावू नये. उच्चार सरळ देवनागरी लिपीत लिहून दाखवावेत. इंग्रजी लिपीमुळे मुलांच्यात उगाचच भय निर्माण होते ते जाऊन मुले इंग्रजीत तोडकी-मोडकी संभाषणात्मक वाक्ये

बोलायला लागली की मगच रोमन लिपीला हात घालावा. ह्या काळात इंग्रजीची परीक्षा ठेवू नये. फक्त तोंडी परीक्षा असावी. प्रत्येक मुलाच्या इंग्रजीकडे लक्ष रहावे असे वाटत असेल तर तुकड्यांची आणि शाळांची संख्या त्याचबरोबर शिक्षकांची संख्या जवळ जवळ दुप्पट होणे आवश्यक आहे. ह्याबाबत शासन जी अक्षम्य ढिलाई दाखवत आहे ती निषेधार्ह आहे. येऊ घातलेल्या पिढ्यांची नासाडी करून आपण कोणत्या प्रकारचा देश घडवणार आहोत राम जाणे! केवळ इंग्रजीच नव्हे तर सर्वच विषयांबाबत संख्येत वाढ होते आवश्यक आहे. तिसरी चौथीतच चार इंग्रजी चित्रपटांची ओळख द्यावी आणि त्या चित्रपटाचे संवाद देवनागरी लिपीत लिहून ते पाठ करून घ्यावेत. पाच वर्षानंतर दरवर्षी इंग्रजी विषयात इंग्रजी चित्रपटांचा समावेश असावा. इंग्रजी मराठीतून शिकवावी.

(ब) पाचवी ते सातवी भर संभाषणात्मक हवा. ह्या काळात बालवाङ्मयाचाच वापर हवा आणि परीक्षा तोंडी आणि काही प्रमाणात लेखी असावी. आठवी ते दहावी विज्ञानक्षेत्रावर आधारित धडे प्रामुख्याने असायला हवेत. आठवी ते दहावी ह्या काळात इंग्रजीतून भाषणे लिहायला सांगून ती प्रत्येक विद्यार्थ्यांना वर्गामध्ये करायला हवीत. विषय अर्थात साधे हवेत. ह्यासाठी घड्यावर उगाच भर देण्यापेक्षा वर्षातून प्रत्येक विद्यार्थ्याला तीन भाषणे करायला लावणे सक्तीचे करावे. चाचणीची ग्रेड त्यावर ठेवावी. नाटके बसवताना ती मराठी आणि इंग्रजी भाषातून बसवून घ्यावीत. किंबहुना त्याची सक्तीच करावी. पाचवी ते दहावी व्याकरण करून घ्यावे, पण ते घेताना नियम मराठीत छापावेत आणि मराठीतून शिकवावेत फक्त नामाऐवजी नाऊन वगैरे शब्द इंग्रजीत ठेवावेत. आपल्या इंग्रजीच्या काही शिक्षकांना आपले इंग्रजी लहान पोरांपुढे पाजळणे उगाच गरजेचे वाटते. इंग्रजीची सर्व टेक्स्ट ही एका बाजूला देवनागरी व दुसऱ्या बाजूला रोमन लिपीत छापावीत त्यामुळे इंग्रजीचे भय कमी होईल व मुलांना सोपे जाईल.

(क) विज्ञानाच्या पुस्तकात ह्या टर्मस् असतात त्यांना अवघड प्रतिशब्द देण्याचा प्रकार आपण ताबडतोब बंद करावा आणि मूळ इंग्रजी शब्दच वापरावेत व तेच मराठी भाषेत रुढ करावेत. वेग ह्या शब्दाऐवजी स्पीड हा शब्द अधिक रुढ होत आहे, तर तो तसाच रुढ करावा. हा परिभाषेचा तमाशा भरपूर झाला. एकतर ते शिकून विज्ञानाच्या विद्यार्थ्याला तसा काहीच फायदा नसतो. त्याला पुढे इंग्रजी शब्द शिकावेच लागतात आणि हे विद्यार्थी मूळचा मराठी शब्द आपोआपच विसरतात. तेव्हा प्रथम तो शब्द त्यांच्या मनात लिहायचा आणि नंतर आपणच तो पुसायचा त्यापेक्षा मूळ इंग्रजी शब्द तसाच ठेवावा. भाषेची शुद्धी हा एक बकवास प्रकार

आहे. ती अस्तित्वात नसलेली गोष्ट आहे. तेव्हा तिच्या मागे लागू नये. इंग्रजी शब्द मराठीत रुढ करावेत. त्वरणापेक्षा ॲक्सिलरेशन आणि आवाजापेक्षा व्हॉल्युम हेच शब्द टीव्ही संस्कृतीत रुढ होणार आहेत. तेव्हा ही इंग्रजी टर्मिनॉलॉजी शिकण्यात जो बौद्धिक अपव्यय होतो तो त्यामुळे टळेल.

(ड) आज इंग्रजी माध्यमाचे खूळ वाढण्याचे एक मोठे कारण म्हणजे इंजिनिअरिंगला व मेडिकलला जी बारावी बोर्डाची परीक्षा असते ती इंग्रजीतून द्यावी लागते. एका अर्थाने ही परीक्षा इंजिनिअरिंग व मेडिकलची एन्ट्रन्स एक्झामच असते. आमची मराठी माध्यमातील पोरं जेव्हा अकरावीला जातात तेव्हा त्यांच्यासमोर धाडकन् इंग्रजी भाषा येते. परिणामी अनेकांना पहिले सहा महिने वर्गात काय चाललेय तेच कळत नाही. अनेकांचा स्वत:वरचा विश्वासच उडतो. त्यातील कित्येकांना विज्ञानात जबरदस्त गती असते, पण भाषिक प्रश्न आडवा येतो आणि ही मुले केवळ ह्या इंग्रजीच्या वरवंट्याखाली येऊन मेडिकल, इंजिनिअरिंग किंवा तत्सम ॲडमिशनला पारखी होतात आणि केवळ पाठांतर करून विज्ञानाची घोकंपट्टी करणारे लोक परीक्षेत तथाकथित पैकीच्या पैकी मार्क्स मिळवून पुढे मेडिकल वगैरेला जातात. म्हणजे जे अस्सल विज्ञाननिष्ठ व लायक असतात ते मागे राहतात आणि पाठांतराचे पोपट पुढे जातात. हे लोक पुढे ग्रेची ॲनाटॉमी घोकत घोकत डॉक्टर होतात आणि नंतर समाजाच्या आरोग्याचा सत्यानाश करतात. विज्ञान क्षेत्रातील ही प्रतिभेची नासाडी थांबवायची असेल तर अकरावी-बारावीला मराठी माध्यम सक्तीचे करावे व ह्या दोन वर्षात इंग्रजी भाषेची विज्ञानासाठी आवश्यक असणारी जोरदार तयारी करून घ्यावी. ह्या दोन वर्षात इंग्रजी विषयाच्या नावाखाली जे इंग्रजी साहित्य शिकवले जाते ते पूर्ण बंद करावे. आपल्याकडे काही ठिकाणी अद्यापही कला, विज्ञान, वाणिज्य या तिन्ही शाखांना मराठी व इंग्रजीचा एकच अभ्यासक्रम असतो, हा शुद्ध गाढवपणा आहे. प्रत्येक शाखेची भाषिक गरज वेगळी आहे आणि ती ओळखून आपण प्रत्येक शाखेचा अभ्यासक्रम तयार करायला हवा. विज्ञान शाखेला अकरावी-बारावीला इंग्रजी साहित्याची काडीचीही गरज नाही. तिथे वैज्ञानिक विषयावरचे निबंधच टेक्स्ट बुकात असावेत आणि विद्यार्थ्यांना ते शिकवताना त्यामागचे उद्दिष्ट सांगून ते शिकवावेत. अकरावी-बारावीला जे विज्ञान असते त्याला जोडूनच हे निबंधाचे विषय असावेत आणि सविस्तर उत्तरे विद्यार्थ्यांकडून लिहून घ्यावीत. 'एका ओळीत उत्तरे लिहा' सारखे प्रश्न अजिबात टाकू नयेत. सर्व प्रश्न सविस्तरच असावेत. उरले-सुरले व्याकरण ह्या दोन वर्षात उजळणीसह शिकवून तयार करून घ्यावे. जेणेकरून विद्यार्थी कुठेही गेला तरी इंग्रजीतील व्याख्याने त्याच्या पचनी पडावीत आणि विज्ञान शाखेचा वैचारिक पाया पक्का व्हावा. यावर्षी कलाविषयांत मात्र चित्रपट, नाटक, संगीत, नृत्य आणि साहित्य या संदर्भातील माहितीपूर्ण लेखन व प्रात्यक्षिके समाविष्ट असावीत, तसेच सर्व कलांचा रसास्वाद असावा. थोडक्यात, इंग्रजी वाङ्मयाऐवजी संभाषणात्मक व लिखित इंग्रजीची तयारी आणि मराठी साहित्य या विषयाऐवजी कला हा विषय असावा. इंग्रजी हा विषय शिकताना विज्ञान आणि समाज यांचे संबंध स्पष्ट करणारे तीन निबंधही समाविष्ट करावेत. अर्थात इथेही टेक्स्टबुकात परिभाषा वापरण्याच्या फंदात पडू नये. बॉटनीला बॉटनीच म्हणावे, मॅथ्यॅमेटिक्सला मॅथ्यॅमेटिक्सच म्हणावे. तसेच प्राण्यांची, अवयवांची, . केमिकल्स वगैरेंची नावे इंग्रजीतीलच ठेवावीत. अर्थवर्मला अर्थवर्म, फ्रॉगला फ्रॉग म्हणावे व कंसात बेडूक आणि गांडूळ असे मराठी शब्द छापावेत. इथे विज्ञान विषयांची टेक्स्टबुके एका बाजूला मराठीत तर दुसऱ्या बाजूला अनुवादित इंग्रजी छापावीत. त्यामुळे इंग्रजीचा अधिक सराव होईल.

आज बारावी संपली की विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांचा कलांशी आणि मानव्यशाखांशी संबंध पूर्णपणे संपतो. हा संबंध तोडणे भारतात तरी अजिबात परवडणार नाही. जिथे आधुनिक कलासंस्कृती व मानव्यविज्ञान संस्कृती अद्याप विकसित झालेली नाही तिथे ही चैन परवडणार नाही. डॉक्टर्स व इंजिनिअर्सना ह्या शाखांतील गोष्टी आपोआप कळतील हा भ्रम आपण जितक्या लवकर फेकू तितके चांगले. आज आपण सर्वांना विज्ञान कळणे आवश्यक मानतो. पण कला कळणे मात्र आवश्यक मानत नाही. हे एकांगी आहे. युवागृहांची स्थापना ह्या महाविद्यालयांत हवीच, त्याचबरोबर इथे कला व मानव्यविज्ञानाचा एक पेपर सर्वांना सक्तीचा हवा. मात्र ह्या विषयाला मार्क्स देऊ नयेत, तर केवळ ग्रेड द्यावी. इथे विज्ञानाचे अर्थशास्त्र, विज्ञानाचे समाजशास्त्र, विज्ञानाचे राज्यशास्त्र ह्या अनुषंगाने टेक्स्टबुक तयार करणे आवश्यक आहे. कलेत कलाविषयाचा अधिक विकसित अभ्यासक्रम असायला हवा. हा पेपर मात्र मराठीतच हवा; कारण कलेला परकीय भाषेच्या माध्यमाची गरज नाही. ह्यामुळे एकाचवेळी मातृभाषेशी आणि मातृभाषेतील संस्कृतीशी आणि सामाजिक प्रश्नांशी विद्यार्थ्यांची नाळ टिकून राहील. फक्त शेवटच्या वर्षी हा पेपर असू नये. बाकीची वर्षे ह्या पेपरमधून विद्यार्थ्यांची नाळ समाजाशी व ह्या विश्वातील समस्यांशी घट्ट राहील हे पाहिले पाहिजे.

थोडक्यात, विज्ञानशाखेत शालेय पातळीवर मातृभाषा हेच माध्यम असावे. ज्युनियर कॉलेजला मातृभाषेची व इंग्रजीची तयारी तर सीनियर कॉलेजला इंग्रजी माध्यम आपण स्वीकारले पाहिजे. ह्याचबरोबर कला व मानव्यविज्ञानाची मध्यम ओळख करून देणे आपण स्वीकारले पाहिजे व ह्या विषयांचे माध्यम मातृभाषा असायला हवी. ह्याचा एक फायदा असा होईल की,

…केलेला आश्रय देणारा वर्ग ह्यातून आपोआप तयार होईल; कारण भारतात तरी ज्यांच्याकडे पैसा व थोडा फावला वेळ असणारा जो वर्ग आहे तो ह्या विज्ञान शाखांचाच विद्यार्थी असतो. आजतरी हा वर्ग भारतातल्या अडाणी शैक्षणिक धोरणामुळे कलेच्या आनंदाला व सामाजिक बांधिलकीला पारखा झाला आहे. त्याला जर ह्या दोन्ही गोष्टी प्राप्त व्हाव्यात असे वाटत असेल तर वर दिल्याप्रमाणे त्याची नाळ जोडली जाणे आवश्यक आहे. हा वर्ग मुळातच समाजाची बौद्धिक साय असल्याने त्याला ही मध्यम ओळख झाली तरी पुरेशी आहे. अलीकडे युक्रांदपासून अंध:श्रद्धा निर्मूलन चळवळीपर्यंत ज्या तरुणांच्या चळवळी झाल्या तिथले कित्येक नेते हे पवईतून आलेले किंवा डॉक्टर असलेले असे वैज्ञानिक पदवीधर आहेत. दुर्दैवाने ह्यातील कुणीच शिक्षणाविषयी मूलभूत चळवळ उभी केली नाही. त्यातच हे लोक मार्क्सच्या प्रभावाखाली आंदोलन करत होते. ह्या दोन गोष्टींमुळे ह्यांच्या प्रयत्नांना पुरेसे यश मिळालेले दिसत नाही. मात्र हा वर्ग जागृत राहिला तर काय होईल ह्याची चुणूक मात्र त्यांनी निश्चितच दाखवली आहे. ह्या चळवळीतल्या लोकांचे आणि देशी चळवळीतल्या चित्रे, नेमाडे वगैरेंचे फारसे सांस्कृतिक संबंध निर्माण झाले नाहीत ही गोष्ट ह्या दोन गोष्टी किती तुटल्यात ह्याचीच निदर्शक आहे. वेगळेपणाचा सोस किती महागात पडू शकेल त्याचा हा प्रत्यक्ष पुरावा मानायला हरकत नाही.

विज्ञानशाखेत भाषाधोरण ठरवताना ज्या गोष्टी आपण पाहिल्या त्याच पार्श्वभूमीवर आपण मानव्यविद्येबाबतचे भाषाधोरण सहज ठरवू शकू. विज्ञान ही मुळातच आंतरराष्ट्रीय व देशीयतेच्या पूर्ण पलिकडची बाब असल्याने तिच्याबाबत विचार करताना आपण आंतरराष्ट्रीयत्वाचा पूर्ण स्वीकार करून इंग्रजी ही ग्लोबल लिंग्वाफ्रँका असल्याचे मान्य केले आणि महाविद्यालयीन पातळीवर इंग्रजी माध्यमाचा पूर्ण स्वीकार केला. मानव्यशाखांबाबत थोडी वेगळी स्थिती आहे. मानव्यशाखांतील वैज्ञानिकाला व तंत्रज्ञाला इथल्या मानवाच्या प्रश्नांशी निगडीत राहून इथल्याच मानवाचे प्रश्न सोडवायचे असतात. भारतीय अर्थशास्त्रज्ञाला भारतीय माणसासाठी अर्थव्यवस्था कशी उभी करायची ते पाहायचे असते. भारतीय भांडवलदाराला जगाच्या संदर्भात भारतातच माल तयार करून तो मोठ्या प्रमाणावर भारतात व नंतर भारताबाहेर खपवायचा असतो. त्यामुळेच त्याला आंतरराष्ट्रीय मार्केटसाठी इंग्रजी, भारतीय मार्केटसाठी हिंदी आणि स्थानिक मार्केटसाठी तिथली भाषा ही आत्मसात करावी लागते. आंतरराष्ट्रीय मार्केटसाठी हिंदी आणि स्थानिक मार्केटसाठी तिथली भाषा ही आत्मसात करावी लागते. आंतरराष्ट्रीय मार्केटसाठी कामचलावू इंग्रजी, भारतीय मार्केटसाठी बरे हिंदी आणि स्थानिक मार्केटसाठी उत्तम स्थानिक भाषा ही यावी लागते. राजकारण, समाजकारण ह्यासाठी हीच गोष्ट लागू आहे. राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र वगैरे मानव्यवैज्ञानिकांना इथल्याच माणसांचे प्रश्न सोडवायचे आहेत हे हल्ली त्यांना सांगायची पाळी यावी इतके हे लोक युरोपाळलेले आहेत. एकीकडे आंतरराष्ट्रीय वैश्य व दलित जाणिवेचा पुरस्कार करत करत त्यांना लोकल कंडीशनिंगचा अभ्यास करून इथल्या मानवाचे इंजिनिअरिंग करायचे आहे. आज आमचे राजकारणी व प्रशासन ह्याबाबत ह्या लोकांचे काही सहाय्य व सल्ला न घेता हवेत वार करून प्रश्न सोडवते हे बरे नव्हे. समाजकारण करणाऱ्यांना समाजशास्त्र कळत नाही आणि समाजशास्त्र कळणाऱ्यांना समाजकारण करायचे नाही असा हा पेच आहे. तो सोडवायचा असेल तर मागे सुचवलेले शैक्षणिक बदल प्रथम कार्यान्वित व्हायला हवेत.

आज आपण राष्ट्रभाषा हिंदी शिकतो; पण ती ज्यासाठी शिकायची त्यासाठी मात्र शिकवली जात नाही. हिंदी शिकण्याचा आपला मुख्य उद्देश हा मानव्य विज्ञान शिकणे हाच असला पाहिजे. हिंदीत वैज्ञानिक वाङ्मयाचा ठणठणाट आहे. त्यामुळे तिचा वैज्ञानिक भाषा म्हणून विचार करण्यात अर्थ नाही; पण भारतीय समाजात नेमक्या काय उलथापालथी चालल्यात ते कळायचे असेल तर मात्र हिंदीशिवाय पर्याय नाही. आपली राजकीय मॉडेल्स तयार करताना युरोपियन सिद्धांतावरील शास्त्रीय वाटणाऱ्या बाबींचा जरूर वापर करावा; पण आपला समाज हा आपला समाज आहे ह्याचे भान राखावे. तथाकथित देशीयता आणि आंतरराष्ट्रीयतेच्या नावाखाली चालणारा युरोपियन भोंगळपणा ह्या दोन्ही गोष्टी आपण थांबवायला हव्यात. हे करायचे असेल तर भाषिक पातळीवर तीन भाषा शिकणे अटळ आहे. पहिली मराठी, दुसरी हिंदी आणि तिसरी इंग्रजी. आपणाला अनेकदा फ्रान्समध्ये काय घडले हे माहीत असते, पण शेजारच्या कर्नाटकात कोणते राज्यशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आहेत त्याची कल्पना नसते. हिंदीवाल्यांचा सर्वात मोठा दोष म्हणजे दक्षिण भारताबाबतची त्यांची उदासीनता. अलीकडे हिंदीवाल्यांनी ही गोष्ट ओळखून कसर भरून काढायला सुरुवात केलीये; पण त्यांचे काम मंदगतीने चालले आहे. हा वेग परवडणारा नाही. तो वाढायलाच हवा. आपल्या मानव्यशास्त्रज्ञांनीही इंग्रजीतून पुस्तके लिहीण्यापेक्षा आपल्या मातृभाषेत किंवा हिंदीत लिहावीत. फुलनदेवीबद्दल किंवा वारली समाजाबद्दल इंग्रजीत लिहून तुम्ही काय साधणार? फुलनदेवीचा किंवा वारल्यांचा प्रश्न इथला आहे; तेव्हा तो इथल्या लोकांपर्यंत पोहचवा. इंग्रजीतून ह्या प्रश्नावर लिहून तुम्ही फारतर त्यांची करमणूक कराल. पहा इंडियात कशी अजून डाकूगिरी चालते हे म्हणायला ते लोक मोकळे! त्यातून तुमचे प्रश्न काय सुटणार? हां, तुम्हाला जर इथल्या अभ्यासातून पूर्णपणे नवीन सिद्धांत सुचले तर मात्र ते जरूर इंग्रजीत अनुवादित करा. त्यांनाही त्याचा उपयोग होईल. मात्र हे सिद्धांतही प्रथम इथल्या लोकांसाठीच असायला हवेत. महाराष्ट्रातील वारल्यांच्या अभ्यासाचा जेवढा फायदा हिंदी किंवा कर्नाटकातील समाजशास्त्रज्ञाला होईल तेवढा

युरोपियनांना निश्चितच होणार नाही. चंबळच्या खोऱ्यातील डाकूत असलेल्या जातिव्यवस्थेचा अभ्यास हा केव्हाही महाराष्ट्रातील समाजशास्त्रज्ञाला जास्त उपयोगी आहे हे भान आपणाला येत नाही तोपर्यंत मानव्य विज्ञानात आपण जगाला फार काही मोठे योगदान देऊ असे वाटत नाही. काहींनी तिथला आणि इथला असा तुलनात्मक अभ्यास करावा. ह्याचा फायदा त्यांनाही होईल आणि आम्हालाही होईल. असो.

मानव्यवैज्ञानिकांनी नेमके काय केले पाहिजे हे लक्षात घेतले म्हणजे ह्या शाखेचा भाषिक प्रश्न सोडवणे सोपे जाईल. मानव्य वैज्ञानिकांना इथले प्रश्न सोडवायचे असल्याने त्यांनी इथली वस्तूस्थिती डोळसपणे पाहणे आवश्यक आहे.

आज शालेय पातळीवर मानव्य विज्ञानाची ओळख ही इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र आणि क्वचित काही ठिकाणी ह्या विषयांद्वारे होते. ह्यातील नागरिक शास्त्रामुळे हा विषय विद्यार्थ्यांच्या कक्षेत येतो. ह्या सर्व व्यवहारात अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र ही महत्त्वाची दोन शास्त्रे सुटून जातात. विशेषत: सर्व समाज व त्याची मूल्ये ही अनेकदा अर्थप्रधान असताना अर्थशास्त्राची ओळख केवळ वाणिज्य शाखेत प्रवेश घेतल्यानंतर व्हावी आणि ही ओळखही ऐच्छिक असावी हे चित्र प्रचंड असमाधानकारक आहे. जातिव्यवस्थेसारखा प्रश्न केवळ इतिहासातून, वीरपुरूषांच्या चरित्रातून पोहचवणे हेही अपुरे वाटते. आपणाला ह्यासाठी थोडे सजग होऊन अभ्यासक्रम बदलावा लागेल. मुलांच्यावर सहा सहा मानव्यविज्ञानांचा भार टाकणे उचित नाही. पण आपणाला इथे एक गोष्ट निश्चितच करता येईल, ती म्हणजे या तीन मानव्यविज्ञानांतून उरलेली तीन मानव्यविज्ञाने परिचित करून देणे. इतिहासातून समाजशास्त्र, भूगोलातून अर्थशास्त्र आणि नागरिकशास्त्रातून राज्यशास्त्र असा परिचय करून देणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. नागरिक घडवायचे खरे काम मानव्यविज्ञान करत असल्याने हा विचार अधिक गांभिर्याने करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, इतिहासातून राजा राममोहन रॉय यांचे कार्य सांगताना सती प्रथेमागची हिंदू समाजव्यंवस्था व मानसिकता सांगायला हवी. आगरकर-टिळक ह्यांच्या परिचयाबरोबर त्यांच्यातला वैचारिकवाद ठळकपणे समोर यायला हवा. महर्षि कर्वेच्या कार्याबरोबर शिक्षणशास्त्रातील काही सिद्धांतांचा समावेश सोप्या भाषेत यायला हवा. र.धों. कर्वे यांच्या कार्याचा परिचय मोठ्या प्रमाणात होणे आवश्यक आहे. त्यानिमित्ताने भारतातील लोकसंख्येचा प्रश्न मांडायला हवा. महात्मा गांधींसंदर्भात दारूची समस्या चर्चिली पाहिजे. दारूमुळे किती कामगारांची आयुष्ये, किती घरे आणि किती संसार बरबाद झाले हे स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे. दारू सोडण्यासाठीचे व दारू सोडवण्यासाठीचे उपाय तिथे सांगितले गेले पाहिजेत. महात्मा फुल्यांच्या कार्याबरोबर आजची स्त्रीमुक्ती चळवळ जोडून घ्यायला हवी आणि जातिव्यवस्थेचे सर्वंकष स्वरूप सांगायला हवे. जातिव्यवस्थेचे घातक परिणाम समजावयला हवेत. रशियन राज्यक्रांती व जर्मनीचे एकीकरण ह्या बाबींपेक्षा ह्या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. ५ वी ते १० वी ह्या सहा वर्षात परिशिष्टात दरवर्षी सहा राज्यांचा इतिहास वाचनपुरवणी म्हणून टाकायला हवा. वगैरे वगैरे. भूगोल शिकवताना महाराष्ट्राच्या भूगोलाबरोबर महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था समजावून सांगितली पाहिजे. जमीन, जमिनीचे प्रकार, तिथे असलेल्या आधुनिक शेतीच्या शक्यता, निघू शकणारी पिके, त्यांच्या निर्यातीच्या जागा आणि बाजारपेठा, त्यांच्या मागणीमागची कारणे ह्या सर्व गोष्टी अधिक तपशीलवार येणे आवश्यक आहे. हीच गोष्ट कारखानदारीबाबत! त्यामागचे अर्थशास्त्र सुबोध भाषेत सांगावे लागेल आणि त्याचबरोबर पर्यावरणाचे प्रश्नही मांडता यायला हवेत. नागरिकशास्त्रात फक्त प्रशासन-व्यवस्थेवर जो अतिरेकी भर दिला आहे तो कमी करून नागरिकांच्या हक्कांवर व कर्तव्यांवर भर दिला पाहिजे. मुख्य म्हणजे शासनसंस्थाही नागरिकांची नोकर असते आणि तिच्यावर अंकुश ठेवणे हे नागरिकाचे कर्तव्य आहे हे बिंबवले पाहिजे. ह्यासाठी नागरिकांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी दिलेल्या लढ्यांचा त्रोटक परिचय करून देणे आवश्यक आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यापेक्षा नागरिकांचे हक्कासाठी दिलेले लढे हे समकालीन संदर्भात जास्त महत्त्वाचे आहेत. लोकशाही कशा पद्धतीने भ्रष्ट होऊ शकते ते ह्याच वयात सांगून तिला भ्रष्ट होण्यापासून कसे वाचवता येते तेही ह्याच वयात सांगितले पाहिजे.

आपल्याकडे गणित, विज्ञान, इंग्रजी शिकवणाऱ्या शिक्षकांना कारण नसताना जो अधिक मानसन्मान मिळतो तो थांबवायला पाहिजे. मानव्यविज्ञानाच्या शिक्षकांवरच नागरिक घडविण्याची जबाबदारी असते हे त्याने लक्षात घ्यावे. बहुतांश विद्यार्थी शिक्षण संपल्यानंतर गणित आणि विज्ञान विसरून जातात, पण रोजच्या दैनंदिन जीवनात मात्र त्याला राजकारण, समाजकारण आणि अर्थकारण ह्यांना तोंड द्यावे लागते. तेव्हा एका अर्थाने मानव्यविज्ञानाचा शिक्षक विद्यार्थ्याला तो आयुष्यभर लक्षात ठेवेल असे संस्कार देऊ शकतो हे त्याने लक्षात घ्यावे. गणित आणि विज्ञानाइतकीच ही कामगिरी मोलाची आहे.

शालेय पातळीवर 'शिक्षण', कसे शिकायचे आणि का शिकायचे हे बिंबवत असते. उदाहरणार्थ, विचार कसा करायचा आणि का करायचा. ११ वी, १२ वी ला शिक्षण, काय शिकायचे ते बिंबवते. उदाहरणार्थ, कोणकोणती क्षेत्रे त्या विषयात आहेत त्यांचा परिचय आणि महाविद्यालयीन पातळीवर प्रत्यक्षात ती शिकायची प्रक्रिया पार पाडली जाते. मानव्यविज्ञान ह्याला अपवाद नाही.

(क्रमश:)

फुलांबद्दल अंबिका दासने त्यांचे आभार मानले नव्हते.

'मी जरा काकजीशी बोलू शकतो का?'

'तो मोकळा आहे का पहातो.' अंबिका दास उदासपणे म्हणाला.

एक मिनिट होऊन गेलं. पार्श्वभूमीला जे काही आवाज येत होते त्यावरून आता तेथे कोणत्या प्रकारचा कार्यक्रम चालू असावा किंवा होणार असावा याचा अंदाज ते बांधू लागले. ब्ल्यू फिल्म किंवा इतर तत्सम मेजवानी म्हणावी तर ड्रॉपआऊट ब्रिगेडच्या शिरस्त्याप्रमाणं ही वेळ तशी खूप लवकरची होती. परंतु नंतर त्यांच्या मनात विचार आला, खूप लवकर किंवा खूप उशिरा असं काही असूच शकत नाही. आणि काहीच कारण नसताना त्यांच्या मनात वनिता दवे आली.

फोनचा इयरपीस कुरकुरला. पुन्हा अंबिका दासच होता. 'काकजी एका मिनिटात तुमच्याशी बोलेल, पण तेवढ्यात त्याला हे पाहिजे आहे की काही पोरीचा मामला आहे का?'

राजगुरूंनी काकजीच्या जानी दोस्तांपैकी कोणालाच जवळ येऊ दिलं नव्हतं. नेहमी अंतर ठेवलं होतं. या उध्दटपणामुळं ते क्रुद्ध झाले. 'हो. तसंच आहे-' त्यांनी प्रत्युत्तर केलं, 'मी महिलांच्या वसतिगृहासमोर जाऊन उभा राहिलो होतो आणि प्रेमाची कोणती तरी अचकट विचकट गाणी म्हणत होतो.'

त्यांनी प्रतिक्रियेची वाट पाहिली. पण काहीच ऐकू आलं नाही. ते पार्श्वभूमीचे आवाज ऐकत होते. फिदीफिदी हसण्यात गुंतलेले कण्हणे. कुत्र्याचे उत्तेजित होऊन भुंकणे ऐकत असतानाच त्यांना वाटले, त्यानं मुद्दाम नांगी मारली असणार. ते समाधान पावले. काकजीचा आवाज कर्कश्यपणे त्यांच्या कानात घुसला.

'काय पाहिजे तुम्हाला? हं! बायांसाठी सोकावलेला माणूस तू! अजून एक सेक्रेटरी ठेवण्याचं ठरवलं आहे हे सांगू नका मला.'

यावेळी काही प्रत्युत्तर देण्याचा प्रश्नच नव्हता. राजगुरूंनी कपाळाला आठ्या घातल्या. परंतु थट्टामस्करीला साजेशा आवाजाचा प्रतिसाद दिला. मनाला समजावले, बंदिस्त वातावरणात वाढलेला तरुण माणूस. हातात पैसा आणि सत्ता आलेली. त्याच्याकडून सुसंस्कृत आदर्शानुसार वागणं अपेक्षित करताच येणार नाही. शेवटी काकजी अगदी उतावळेपणाने म्हणाला, 'बरं! बरं! तुम्हाला काय हवं आहे?'

'दोराबजीच्या प्रकरणाबद्दल. त्याची गुंतागुंत वाढली आहे. काही उपद्व्यापी माणसांना, जे काही घडतं आहे ते सगळं कळलं आहे. ते पुराव्यांचा इमला रचत आहेत. बडी माणसं आहेत. त्यांनी त्रास द्यायचं ठरवलंच आहे.'

जे काही सांगितलं गेलं त्याचा परिणाम शून्य दिसत होता. काकजीने एक हलकी शिवी हासडली.

'मी तुम्हाला आश्रमात येऊन भेटतो... नाही, मी वेळेचा अंदाज देऊ शकत नाही. तुम्ही वाट पहा.' तो म्हणाला.

अंबिका दासच्या आडमुठ्या बोलण्यामुळे राजगुरू आधीच चिडलेले होते. त्यात या आणखी उन्मत्त बोलण्याची भर पडली. त्यांचा संताप-संताप झाला. बराच वेळ ते टेबलाशी बसून राहिले. बोटांनी टेबलावर तबला वाजवीत होते. दारावर टकटक झालेली त्यांना ऐकू आली नाही. नंतर त्यांना दिसले, दरवाजा उघडला आहे आणि वनिता दवे आत आली आहे. तिच्या चेहऱ्यावर दिलगिरी दिसत होती.

'स्वामीजी, सहा वाजले. मी जाऊ? की अजून तुमचं काही काम आहे? मला थांबायला हवं?'

'सहा वाजले? माझ्या लक्षातच आलं नाही. हं! मला अजून काही कामं करायची आहेत. पण तू थांबण्याची गरज नाही. कार घेऊन जा ना! रिकामीच आहे आता.'

त्यांच्याकडे पहात तिने स्मित केले. 'नको स्वामीजी. हॉस्पिटलपासून बस आहे. ती सरळ पंधरा मिनिटात माझ्या घराच्या अगदी दारातच पोचते. नमस्ते स्वामीजी.' तिने आपले हात जोडले आणि मस्तक झुकवले. देवळामध्ये कुटुंबाच्या उपाध्यायापुढं झुकून आशीर्वाद मागणारी मुलगीच जशी!

त्यांना जाणवले, आपण तिच्या कपाळावरच्या कुंकुमतिलकाकडे टक लावून पहात आहोत.

'ओह, वनिता यावेळच्या ट्रीपमध्ये मी पॅरिसला जाणार आहे आणि पुढं न्यूयॉर्क. माझी सेक्रेटरी म्हणून तुला घेऊन जाण्याचा विचार करतो आहे. आवडेल तुला?'

एकदम तिचे डोळे आनंदाने विस्फारले. हात गळ्याशी गेला. 'पॅरीस' ती आनंदातिशयानं चीत्कारली, 'स्वामीजी .... येईन..... यापेक्षा अधिक दुसरं काहीच मला प्रिय नाही....' भावनातिरेकानं पुढं तिला काही बोलताच आलं नाही. मलमलीच्या वस्त्रातून पुढं आलेले बळकट बाहू तिच्याभोवती पडले. तिच्या ओठातून एक हलकासा हुंकार निसटला. त्यांच्या शरीराच्या कस्तुरी सुगंधात ती बुडून गेली. यावेळी तिने विरोध केला नाही.

(क्रमशः)

